

УДК 343.1
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.21>

О. С. Розумовський
аспірант
Харківського національного університету внутрішніх справ,
адвокат
orcid.org/0000-0002-0906-564X

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ, ПОВ'ЯЗАНОГО З ПОРУШЕННЯМ СТ. 3 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД (1950 Р.) В АСПЕКТІ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ПРИ ДОВІЧНОМУ УВ'ЯЗНЕННІ ЗАСУДЖЕНОГО

У даній статті автором розглянуто питання, щодо осіб, які перебувають в установах виконання покарань України з терміном довічного позбавлення волі, а також в випадку, без перспективи звільнення, у аспекті співвідношення норм і принципів міжнародного права, прав людини та її основоположних свобод, що пов'язане з порушенням положень ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. Автором досліджені положення міжнародних актів у сфері захисту прав людини та чинного національного законодавства України, зокрема: Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року, рішень Європейського суду з прав людини, Конституції України, Рішень Конституційного суду України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інші, що стосуються призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі та процесуального аспекту заміни покарання на певний строк. На підставі чого, зроблено спробу встановити характер взаємодії положень норм міжнародного права в галузі прав людини та її основоположних свобод з чинним національним законодавством України, що стосуються призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі національними судами України та процесуального аспекту заміни покарання на певний строк, в тому числі із застосуванням рішень Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Суд, практика ЄСПЛ, Конвенція, Кримінальний кодекс України, Кримінальне процесуальне законодавство України, Конституція України, Рішення Конституційного суду України, довічне позбавлення волі, покарання без перспективи звільнення, під час перегляду судових рішень за виключними обставинами.

Rozumovskyi O. S. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS RELATED TO THE VIOLATION OF ART. 3 OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS (1950) IN TERMS OF PAROLE FOR LIFE IMPRISONMENT

The author of the article considered the issue of persons who are in ukrainian prisons convicted to a life sentence, as well as in the case without the prospect of release, in the aspect of the relationship between the norms and principles of international law, human rights and its fundamental freedoms, which charged with violating the provisions of Art. 3 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950. The author researched the provisions of international acts in the field of human rights protection and the current national legislation of Ukraine, in particular: the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, decisions of the European Court of Human Rights, the Constitution of Ukraine, Decisions of the Constitutional Court of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, of the Criminal Procedure Code of Ukraine and others related to the imposition of punishment in the form of life imprisonment and the procedural aspect of replacing the punishment for a certain term. On the basis of which, an attempt was made to establish the nature of the interaction of the provisions of international law in the field of human rights and its fundamental freedoms with the current national legislation of Ukraine, which relate to the imposition of punishment in the form of life imprisonment by the national courts of Ukraine and the procedural aspect of replacing the punishment with a certain term, in that including with the application of decisions of the European Court of Human Rights.

Key words: European Court of Human Rights, Court, ECHR practice, Convention, Criminal Code of Ukraine, Criminal procedural legislation of Ukraine, Constitution of Ukraine, Decision of the Constitutional Court of Ukraine, life imprisonment, punishment without the prospect of release, during review of court decisions under exceptional circumstances.

Постановка проблеми. Оскільки існують рішення Європейського суду з прав людини (далі – Суд) щодо порушення зобов'язання Україною за ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція 1950 р.) у зв'язку з відсутністю можливості пом'якшення довічного позбавлення волі, а сама проблема досі потребує якнайшвидшого вирішення на законодавчому рівні в Україні, тому ми вважаємо, що на теперішній час вона є надзвичайно актуальною. Так, Суд не одноразово розглядав в ряді справ, стосовно України та інших

держав, питання про застосування довічного позбавлення волі в контексті дотримання прав людини, гарантованих положеннями ст. 3 Конвенції 1950 р. Одним із перших було рішення від 9 липня 2013 року у справі «Vinter And Others v. The United Kingdom», в якому Суд навів ключові для розуміння даної проблеми аргументи, а саме: засуджений не може бути ізольований, якщо нема обґрунтованих пенологічних підстав для цього; оскільки баланс між підставами ізоляції може бути динамічним, то необхідною є оцінка факторів чи змін при перегляді обґрунтованості продов-

ження ізоляції. Крім того, у цьому рішенні акцентовано увагу на виправні цілі позбавлення волі, а відтак неприйнятним є варіант відсутності у особи шансу повернути собі свободу. А також, зазначено, що засуджений із самого початку відбування покарання має право знати, що він повинен робити, аби врешті-решт була розглянута можливість його звільнення, та чи можливо клопотати про це. Інакше за відсутності передбачених механізмів перегляду рішення про ізоляцію засудженої особи до довічного позбавлення волі на рівні національного законодавства порушено таке зобов'язання за ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод державою-учасницею, яке буде мати місце безпосередньо в момент призначення даного виду покарання [1].

В той же час, у п. 55 рішення від 9 липня 2013 року у справі «Vinter And Others v. The United Kingdom», Європейського суду з прав людини, зазначив те, що більшість Європейських країн не мають у чинному законодавстві такого покарання, як покарання у вигляді довічного ув'язнення без можливості скорочення, а деякі, зокрема Португалія, Норвегія та Іспанія, взагалі – не мають довічного ув'язнення. В Австрії, Бельгії, Чехії, Естонії, Німеччині, Литві, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Росії, Словаччині, Словенії, Швейцарії та Туреччині ув'язнені, засуджені до довічного ув'язнення, мають фіксовані періоди, після закінчення яких розглядається можливість звільнення. У Франції троє таких ув'язнених не мають мінімального терміну, але, здається, їх можна звільнити після 30 років. У Швейцарії існують положення про невизначені покарання для небезпечних злочинців, коли звільнення може відбуватися лише після нових наукових доказів того, що в'язень не був небезпечним, хоча ці положення ніколи не використовувалися. Лише Нідерланди, Англія та Уельс мають довічне ув'язнення, яке не може бути скорочене [1].

Але революційному рішенню у справі «Петухов проти України» від 12 березня 2019 року Європейський суд з прав людини детально проаналізував ситуацію, та дійшов до висновку, що в чинному законодавстві України в частині непом'якшувального покарання у вигляді довічного позбавлення волі існує положення про президентське помилування, яке є єдиною можливістю пом'якшити покарання у виді довічного позбавлення волі [2]. Цей висновок був зроблений на підставі дослідження статистичних даних в Україні на той час, з якого зазначено, що було задоволено лише одне клопотання про помилування засудженої особи до довічного позбавлення волі на момент розгляду справи та до змісту Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом Президента України від 21 квітня 2015 року [3]. З цього приводу було висловлено низку вагомих

зауважень, де Суд дійшов до висновку, що було порушено ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з тим, що покарання заявника неможливо скоротити [4].

На підставі викладеного, ми вважаємо, що дана проблематика свідчить про необхідність впровадження системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі, шляхом внесення змін у Кримінальний кодекс України та Кримінальний процесуальний кодекс України щодо умовно-дострокового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, тобто існує необхідність вжити поряд із заходами індивідуального характеру також і заходи загального характеру.

Стан опрацювання. Дослідженню законодавчого регулювання міжнародних норм, що встановлюють відповідальність за порушення прав людини та її основоположних свобод, необхідністю впровадження реформи системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі, пов'язаних із порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) – заборона катування, присвятили свої праці такі учені, як: А. П. Бущенко, О. П. Кучинська., О. В. Щиголь, Ю. С. Денисова, О. С. Почанська, М. В. Романова, Л.Я. Стрельбіцька та інші. Але, питання пов'язаного із дотриманням прав людини та її основоположних свобод щодо необхідності впровадження реформи системи перегляду покарань у виді довічного позбавлення волі знайшли незначне висвітлення у сучасній правовій доктрині і були лише фрагментарно окреслені у загальних роботах науковців, зокрема наукових статтях. Крім цього, вважаємо, що до цієї проблеми не було дуже приділено уваги навіть у дисертаційних дослідженнях, тому на теперішній час це питання не втратило актуальності.

Метою статті є визначення та аналіз чинних нормативно-правих актів та законодавчих нормативних положень України у сфері захисту прав людини та її основоположних свобод, під час перегляду судових рішень за виключними обставинами внаслідок встановлення Європейським судом з прав людини порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні кримінальної справи національними судами, пов'язаних з порушенням ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – заборона катування, в аспекті покарань у виді довічного позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Конституції України – людина, її життя, здоров'я, честь, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. З цього, є цілком логічне, що за кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я людини чинним Законом України про кримінальну відповідальність встановлено найсуворіші види покарань, зокрема довічне позбавлення волі.

Йдеться про відносно обмежений перелік особливо тяжких кримінальних правопорушень, які супроводжуються позбавлення життя людини. При цьому, слід зазначити, що у деяких країнах світу, навіть тим правопорушникам, хто вчинив особливо тяжкий злочин, покарання можуть пом'якшити при настанні певних пом'якшувальних обставин. Так, в окремих державах Європейського Союзу існує законодавчо визначена можливість умовно-дострокового звільнення і при довічному ув'язненні засудженого.

Відповідно до положень ч. 3 ст. 459 Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом – КПК України) [5] містить вичерпний перелік виключних обставин, на підставі яких учасники судового провадження можуть подати заяву про перегляд судового рішення суду будь-якої інстанції, яке набрало законної сили. В той же час, у п. 2 ч. 3 цієї статті однією з таких підстав визначено встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом. Нагадаємо, що 17 липня 1997 року було прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [6], в якому Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. Крім того, відповідно до статті 46 самої Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Високі Договірні Сторони (однією з яких є Україна) зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Україна тим самим визнала за собою обов'язковою юрисдикцію Європейського Суду з прав людини [7]. Даним кроком Україна власне, взяла на себе обов'язок із виконання рішень Європейського суду з прав людини у всіх справах проти України. Беручи до уваги, що на сучасному етапі входження та адаптації в європейський правовий простір Україна є однією з небагатьох держав Ради Європи, яка безпосередньо врегулювала практику виконання рішень ЄСПЛ окремим Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [8] (далі за текстом – Закон). В цьому контексті, на нашу думку, особливу увагу заслуговує питання, що пов'язане із використанням та впровадженням рішень Європейського Суду з прав людини у діяльності судової гілки влади в Україні, під час захисту своїх порушених або оспорюваних прав, пов'язаних з умовно-достроковим звільненням при довічному ув'язненні засудженого.

Таким чином, встановлення Європейським судом з прав людини порушення Державою України міжнародних зобов'язань при вирішенні справи національними судами є безумовною підставою для перегляду ухвалених судових рішень за виключними обставинами в порядку Глави 34 Розділу V (ст. ст. 459-467) КПК України.

Але, в той же час, Суд у деяких своїх рішеннях застерігає та визначає, що до довічно засуджених може бути застосовано процедуру умовно-дострокового звільнення від покарання, шляхом подання засудженим клопотання до суду в порядку виконання вироків суду.

Так, у чинному національному законодавстві зазначено, що відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 537 КПК України [5], під час виконання вироків суд, визначений ч. 2 ст. 539 КПК України, має право вирішувати питання про всякого роду сумніви і протиріччя, що виникають при виконанні вироку [5].

Відповідно до положень п. 1 ч. 2 ст. 539 КПК України, клопотання про вирішення питання, пов'язаного із виконанням вироку, подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого засуджений відбуває покарання, – у разі необхідності вирішення питань, передбачених, серед іншого, пунктом 14 ч. 1 ст. 537 КПК України [5]. Отже, клопотання подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого засуджений відбуває покарання та був засуджений до довічного позбавлення волі.

У Рішенні від 24.04.2018 р. № 3-р/2018 Конституційний Суд України констатує, що право людини на повагу до її гідності, як і її право на життя, є невідокремним, невідчуженим, непопущим та підлягає безумовному захистові з боку держави (друге речення абзацу четвертого підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини) [9].

Слід зазначити, що право на повагу до гідності людини має безумовний характер й у міжнародному публічному праві, зокрема, це виражено через загальновизнану формулу – *jus cogens* (імперативна норма), яка категорично забороняє всі форми нелюдських або таких, що принижують гідність, поведень або покарань. Приписи положень ст. 3, ч. 1, 2 ст. 28 Конституції України також становлять імператив для держави щодо забезпечення юридичних гарантій володіти гідністю, властивою кожній людині від народження. Цей імператив поширюється на ставлення держави до осіб, засуджених до обмеження або позбавлення волі.

В той же час, у Рішенні від 16.09.2021 р. № 6-р(II)/2021 Конституційний Суд України в пункті 3.4 визначає, що кара на довічне позбавлення волі – це призначене судом покарання на невизначений строк, що обчислюється з моменту винесення обвинувального вироку за карний злочин, яке вимагає утримування засудженого у в'язниці до завершення його/її біологічного життя

або до звільнення судовим, квазісудовим, виконавчим або адміністративним порядком на підставі визнання того, що в'язень далі не становитиме загрози загалові (Європейський комітет із питань запобігання катуванню чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню, 25th General Report, СРТ/Inf(2016)10, п. 68) [10]. Тобто, така кара – це ув'язнення на невизначений період часу. Вона породжує єдині в своєму роді страждання, оскільки позбавляє в'язня можливості мати визначеність у питанні свого звільнення якогось конкретного дня в майбутньому. Невизначеність такого характеру є дуже болісною для засуджених до довічного позбавлення волі без перспективи звільнення. Така невизначеність і породжувана нею болісність є згубними для людської гідності.

Виходячи з викладеного вище, слід зазначити, що практика Європейського суду з прав людини, свідчить, що неодмінною є вимога перегляду покарання на довічне ув'язнення, яка повинна застосовуватися у вигляді інструменту захисту людської гідності з огляду на зв'язок між надією на звільнення та людською гідністю. Тобто, у контексті європейського правопорядку в ділянці людських прав саме поняття звільнення поєднується з тією ідеєю, що людська гідність має стосунок до ресоціалізації довічно ув'язненої особи. Із цього випливає наступне: звільнення означає, що довічно ув'язненим належить мати перспективу повернення в суспільство, якщо їх було ресоціалізовано та їх уже більше не вважають загрозою суспільству, і таке повернення відбувається тоді, коли вони все ще здатні бути активними членами суспільства [11, с. 119]. Тобто, звучить однозначно, якщо особа засуджена до довічного позбавлення волі без перспективи звільнення, то дана обставина породжує страждання засудженої особи та приниження людської гідності.

Нагадаємо, що Європейський суд із прав людини констатував порушення Україною ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на підставі того, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі є покаранням без перспективи звільнення, у таких рішеннях. зокрема: у справі Петухов проти України (№ 2) від 12 березня 2019 року (заява № 41216/13); у справі Старишко проти України від 15 жовтня 2020 року (заява № 61839/12); у справі Лопата та інші проти України від 10 грудня 2020 року (заява № 84210/17 та 23 інші); у справі Дембо та інші проти України від 11 березня 2021 року (заява № 2778/18 та 46 інших); у справі Русанду проти України від 1 квітня 2021 року (заява № 23047/20); у справі Фарзієв та інші проти України від 1 квітня 2021 року (заява № 63747/14 та 23 інші); у справі П'ятаченко та інші проти України від 15 квітня

2021 року (заява № 22851/20 та 2 інші); у справі Борисенко та інші проти України від 15 квітня 2021 року (заява № 19102/20 та 5 інших); у справі Полторацький проти України від 22 квітня 2021 року (заява № 11551/13); у справі Баранов та інші проти України від 20 травня 2021 року (заява № 15027/20 та 3 інші); у справі Чистяков та інші проти України від 10 червня 2021 року (заява № 46896/18 та 3 інші); у справі Манойлов та інші проти України від 10 червня 2021 року (заява № 21845/20 та 3 інші); у справі Крупко та інші проти України від 22 липня 2021 року (заява N 53152/16 та 8 інших).

Більш того, Конституційний Суд України урішеннявід16.09.2021року№6-р(П)/2021визнав, що довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає урівняно строку довічного позбавлення волі з позбавленням волі до завершення природного життя людини, а отже, заперечує не тільки мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини, а тому, не відповідає ч. 1ст. 3, ст. 23, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 63 Конституції України. Тобто, своїм рішенням Конституційний суд України зобов'язав Верховну Раду України невідкладно привести нормативне регулювання неконституційності покарання у вигляді довічного позбавлення волі у відповідність до Конституції України та цього Рішення. Таким чином, Конституційний суд України у викладеному вище рішенні остаточно визнав положення ст. 81 та ст. 82 КК України неконституційними, оскільки довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає порівняння строку довічного позбавлення волі з позбавленням волі до завершення природного життя людини, а отже, заперечує не тільки мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини, а отже, не відповідає ч. 1 ст. 3, ст. 23, ч. 2 ст. 28, ч. 3 ст. 63 Конституції України [9].

Однак, на думку більшості науковців, у зазначеному вище рішенні Конституційного суду України неоднозначно сформульовано наступна теза: при цьому потрібно враховувати, що заміна невідбутої частини покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням не має бути передумовою умовно-дострокового звільнення. Тобто, дане положення можна розуміти по-різному, зокрема: по-перше, для застосування умовно-дострокового звільнення до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, не є обов'язково попередньо здійснити заміну вищезгаданого виду покарання на позбавлення волі на певний строк;

по-друге, неможливим є автоматичне застосування умовно-дostroкового звільнення до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, після заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк без врахування пеналогічних підстав, визначених законом, що ми підтримуємо. А задля, вирішення цих питань законодавчого врегулювання умовно-дostroкового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, викладені вони у Проекті Закону № 4049 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 03.09.2020 року. У Проекті Закону пропонується передбачити можливість заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання, при цьому застосування умовно-дostroкового звільнення буде можливим після фактичного відбування засудженим не менше трьох чвертей строку покарання, яким суд замінить довічне позбавлення волі [12].

Виходячи із викладеного вище, вважаємо, що Положення про порядок здійснення помилування може бути удосконалено в першу чергу шляхом доповнення вимогою обґрунтування та оприлюднення рішень за клопотаннями про помилування Комісією у питаннях помилування та Президента України і перегляду положення, згідно з яким особи, які засуджені за тяжкі чи особливо тяжкі злочини можуть бути помилувані у виняткових випадках за наявності надзвичайних обставин.

Висновки. При дослідженні питань пов'язаних із дотриманням положень ст. 3 Конвенції про захист прав і основоположних свобод (1950 р.) та практики Європейського суду з прав людини, вважаємо, що непом'якшуване довічне позбавлення волі свідчить про порушення Україною зобов'язання про дотримання вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., що було визнано Європейським судом з прав людини при розгляді ряду справ стосовно України. Важливим, на теперішній час, для нашої держави є виправлення системної проблеми шляхом внесення змін до чинного законодавства України та прийняття у другому читанні Проекту Закону № 4049 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» від 03.09.2020 року, який повинен вирішити деякі питання пов'язані із законодавчим врегулюванням умовно-дostroкового звільнення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі.

Література

1. Case of Vinter And Others v. The United Kingdom (Application no. 66069/09130/10 and 3896/10): Judgment European Court of Human Rights, 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-108610> (дата звернення: 12.08.2022).
2. Справа «Петухов проти України (№ 2)» (Заява № 41216/13) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 12.08.2022).
3. Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом № 223/2015 Президента України від 21 квітня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
4. Постанова Великої Палати Верховного суду від 08 липня 2020 р., справа № 1-42/2004 (провадження № 13-87зво19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90411145> (дата звернення: 12.08.2022).
5. Кримінально процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n1643> (дата звернення: 12.08.2022).
6. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.08.2022).
8. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
9. Рішення Конституційного суду України від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
10. Рішення Конституційного суду України від 16.09.2021 року № 6-р(П)/2021 у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text> (дата звернення: 12.08.2022).
11. *Dirk van Zyl Smith and Catherine Appleton. Life Imprisonment: A Global Human Rights Analysis.* Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2019. P. 236.
12. Проект Закону № 4049 від 03.09.2020 року про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69827 (дата звернення: 12.08.2022).